
KULTŪROS PAVELDO APSAUGA NEPRIKLAUSOMOJE LIETUVOJE (1918–1940)

Dangiras Mačiulis

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-2001 Vilnius, Lietuva

Šis straipsnis – toli gražu ne pirmas bandymas atsakyti į klausimą, kaip rūpintasi kultūros paveldo apsauga nepriklausomoje Lietuvoje, o tiksliau, kiek tuo rūpinosi valstybė, turėjusi užtikrinti kultūros paveldo apsaugą. Dar 1939 m. pasirodė Vlado Pryšmanto straipsnis, kuriame bandyta apžvelgti ir ivertinti paveldosaugos institucijų veiklą per du dešimtmečius¹. Paskutiniajame praėjusio šimtmečio dešimtmetyje po ilgesnės pertraukos pasirodė keletas straipsnių. Tyrinėtojų dėmesys nukrypo į paveldosaugos institucinio lygmens analizę. Tieki Evaldas Bakonis², tiek ne vieną straipsnį paskelbusi Nastazija Keršytė³ analizavo administracinius ir juridinius paveldosaugos institucijų veiklos aspektus. Tyrimais nustatyta, jog tarpukariu nepavyko sukurti nei institucinės, nei teisinės kultūros paveldo apsaugos sistemos, tačiau į klausimą, kodėl taip atsitiko, liko neatsakyta. Atsakymą į šį klausimą neseniai savo disertacijoje pasiūlė Rasa Čepaitienė teigdama, jog „Lietuvos kultūros vertybėms nepalanki situacija susiklostė dėl to, kad valstybė, tuo metu vienintelė pajėgi imtis jų apsaugos, savo dėmesį nukreipė kitur, visuomenės konsolidacijai pasitelkdama daugiausia monumentaliosios istorijos teikiamą potencialą, ypač naujai kuriamą herojų (didžiujų kunigaikščių, žuvusių karių) kultą“⁴, tačiau šis atsakymas mūsų netenkina. Manome, jog naujai kuriamų herojų

¹ V. Pryšmantas, Lietuvos senovės paminklų apsaugos reikalų, *Židinys*, 1939, Nr. 10, p. 408–417.

² E. Bakonis, Istorijos ir kultūros paminklų apsauga Lietuvoje 1918–1940 metais, *Istorija*, Vilnius, 1994, t. XXXIII, p. 18–33.

³ N. Keršytė, Valstybės archeologijos komisija, *Baltų archeologija*, 1996, Nr. 2, p. 24–32; N. Keršytė, Paminklų globos sampratos ir teisiniai projektai Lietuvoje 1918–1940 metais, *Liaudies kultūra*, 1996, Nr. 3, p. 28–35; N. Keršytė, Vytauto Didžiojo kultūros muzejus – Lietuvos centrinė kultūros paminklų globos įstaiga 1936–1940 metais, *Mūsių praeitis*, 1997, Nr. 5, p. 82–103.

⁴ R. Čepaitienė, Kultūros paveldo sampratos Lietuvoje XX amžiuje (daktaro disertacija), Vilnius, 2003, *Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *LNB*), f. 132–2564, l. 147.

kultas nebuko leminga priežastimi, be to, ir valstybė neketino atsisakyti jai galinčio tarnauti kultūros paveldo. Taigi straipsnyje siūlome savo atsakymą į klaušimą, kodėl tarpukariu nebuko sukurta nei institucinė, nei teisinė kultūros paveldo apsaugos sistema.

ĮVAIZDIS

Lietuvių ekspozicijos pasaulinėje parodoje Paryžiuje 1900 m. iniciatoriai tikėjosi, jog šis pasirodymas pasaulinėje parodoje padės „atkreipti atidą ne vieno svetimšalio“ ir ne vienam bus priminta, jog Europoje gyvena ir lietuvių. Kaip ir tikėtasi, daugeliui išvydusių lietuvių ekspoziciją net Lietuvos vardas buvo negirdėtas⁵. Kukliai bendrame parodos kontekste atrodanti lietuvių ekspozicija vargu ar galėjo sudominti eilinį europietį lietuviška spauda, vienu kitu nagingesnio valstiečio rankdarbiu ar žemės ūkio padargais. Kaip teigė patys ekspozicijos rengėjai, parodos lankytojai lietuvišką ekspoziciją apžvelgdavo paskubomis, kiek ilgiau stabtelėdami ties lietuviška gryčia, žvelgami į „tautiską grupą“, vaizduojančią piršlybas Lietuvos kaime⁶.

Tačiau ne lietuviškos gryčios pristatymą pasauliui lietuvių laikė svarbiausiu dalyvavimo parodoje tikslu, o tai, kas rodyta šalia gryčios, – lietuvišką spaudą. Atskirai eksponuotos prieš 1863 m. išleistos knygos, kai lietuvių spauda dar nebuko uždrausta, ir po spaudos draudimo atspausdintos knygos. Šalia buvo viena caro valdžios kirilica išleista knyga bei vienas Muravjovo atsišaukimasis į lietuvius, rašytas lietuviškai ir rusiškai 1863 metų sukilio metu, dvi ranka perrašytų knygų kopijos, atsiųstos parodai iš Žemaitijos. Parodos lankytojai galėjo išvysti visų 1900 m. Europoje ir Amerikoje lotyniška abėcele leidžiamų lietuviškų laikraščių egzempliorius. Atskirai stovėjo spinta su Prūsijoje gotišku šriftu leistomis knygomis ir laikraščiais lietuvių kalba. Pagrindinis tikslas, kurio siekė parodos organizatoriai, – pristatyti pasaulio visuomenei lietuvišką spaudą ir parodyti, kad ši spauda caro valdžios uždrausta. Taigi Paryžiaus parodoje siekta internacinalizuoti lietuvių spaudos draudimo klausimą⁷. Norėta vaizdžiai atspindėti sunkią lietuviškos spaudos dalią carinėje Rusijoje, todėl parodą siekta įrengti taip, kad „svetimtaučiai į trumpą laiką ir lengvai galėtų suprasti lietuvių kultūros sąlygas“, manant, jog kuo plačiau pavyks prabili apie „savo politinį vargą“, tuo lietuvių literatūra svetimšaliams pasirodys vertingesnė⁸.

1899-ųjų pradžioje pasirodžiusiame lietuvių parodos rengimo komiteto atsišaukime, raginančiame tautiečius prisidėti prie parodos Paryžiuje organizavimo, teigta, jog tai, kad lietuvių literatūra ir spauda gyvuoją ypatingomis sąlygomis – kiekvienas spaudinys gimtaja kalba yra uždraustas, o kiekvienas skaitantis tokį

⁵ Daumantas, Lietuviszka paroda ir jos lankytojai, *Vienybė Lietuvninkų*, 1900, Nr. 34, p. 413.

⁶ Ibid., p. 414.

⁷ V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994, p. 326–329.

⁸ J. Bagdonas, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais, *Mūsų senovė*, 1938, t. II, Nr. 3, p. 384.

spaudinį yra baudžiamas – lietuvių literatūra ir spauda nusipelno visuotino dėmesio ir gali būti vienas įdomiausių dalykų Paryžiaus parodoje. Be to, tikėtasi, jog dalyvavimas parodoje „aiškiai parodys, juog barbariški mūsų skriaudikai, tie caro bašibuzukai-činovninkai – tačiausgi neišsigali mus sugniaužti ir sutrinti kai-po atskirą tautą, neišsigali išnaikinti mūsų kalbos, tikėjimo, literatūros ir t. t.“⁹

Tačiau lietuvių sumanymas netrukus susidūrė su parodos organizatorių prancūzų vengimu veltis į svetimus politinius reikalus. Jie sutiko įsileisti tik lietuvių etnografinę parodą Prancūzijos švietimo ministerijos globojamame Europos tautų Etnografijos muziejaus skyriuje, Trokadero rūmuose¹⁰. Taip iš keletos pradžioje numatyto vietų, kur tikėtasi įrengti lietuvišką eksposiciją, liko tik viena. Ši vieta pakoregavo lietuvių planus: jei iki tol galvota tik apie lietuvių spaudos pristatymą, tai dabar iškilo ir būtinybė įrengti etnografinę parodą. Be to, muziejaus administracija rengėjams iškélé sąlygą: „neišstatyti knygų arba brošiūrų su politiška tendencija, galinčių sukelti diplomatinius nesusipratimus“¹¹. Eksposicijos rengėjams teko pasukti galvą, kaip išsisukti iš padėties. Antra vertus, tai juos paskatino pasinaudoti padėtimi ir atkreipti lankytojų dėmesį į lietuvių tautą, kuri pasauliui buvo mažai žinoma. Parodos lankytojams nutarta priminti garbingą Lietuvos praeitį – LDK laikus, kai ši driekėsi nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Taip parodoje atsirado Algirdo laikų Lietuvos DK žemėlapis ir didžiųjų kunigaikščių Gedimino ir Algirdo paveikslai. Priminimas apie istorinę Lietuvą turėjo pabrėžti kontrastą tarp senosios didingos Lietuvos ir pavergtos Lietuvos, kuriai atimta net teisė melstis iš gimtaja kalba įsleistų maldaknygių. Piršlybas vaizduojanti etnografinė grupė tapo ne vien atlygiu už galimybę pristatyti pasauliui lietuviškus raštus, bet įgijo ir platesnę reikšmę. Etnografinę eksposiciją papildė rankdarbiai: ties gryčia stovėjo įstiklinta vitrina „su tūlais dailesniais rankų išdarbiais“, o prie tako, vedančio į kitą parodos aukštą, buvo vitrina su „naminės industrijos“ pavyzdžiais: margai megztomis pirštinėmis, keliomis juostomis, rankšluosčiais, drobėmis, megztomis staltiesėmis, skepetomis. Eksposicijoje atsirado vietas ir ūkininkų padargams, vaizduojantiems agrarišką lietuvių gyvenimo būdą, bei fotografioms su lauko ir namų darbų vaizdais Lietuvoje.

Tačiau lietuviškos eksposicijos šerdimi, be abejonės, buvo lietuviška gryčia, kurios viduje, kaip ir Lietuvos kaimiečių troboje, buvo didelė krosnis, stalas, suolai, verpimo ratelis, šaukšdėtis su dubenimis ir lėkštėmis, – visa tai sudarė tikros lietuvių gryčios vidaus vaizdą. Ant sienų kabėjo šventųjų paveikslai. Tarpulangėje prie sienos buvo prikalta gražiai išpjautyta rankšluostinė ir pakabintas ilgas, namie austas pamargintais galais rankšluostis. Pasieny stovėjo senoviška margai išrašyta skrynia, palubėje įtaisyta lingė ir pakabintas lopšys. Stalą dengė lietuviška staltiesė¹². Gryčioje tautiniai rūbais aprenčti manekenai vaizdavo pir-

⁹ Komitetas, Atsišaukimas, *Varpas*, 1899, Nr. 1, p. 19.

¹⁰ V. Merkys, op. cit., p. 328.

¹¹ J. Bagdonas, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais, *Mūsių senovė*, 1937, t. II, Nr. 1, p. 44.

¹² J. V., Paryžiaus 1900 m. pasaulinė paroda ir jos reikšmė, *Naujoji Romuva*, 1940, Nr. 12–13, p. 256.

šlybas Lietuvos kaime. Žvelgiant į lietuvišką gryčią, atrodė, kad šie gryčioje pa-vaizduoti lietuviai su jiems būdinga apranga yra ne iš Kauno ar Vilniaus gubernijų praeities, bet gyvena ten ir šiandien, paslapčia skaitydami greta eksponuo-jamus laikraščius. Taip nesąmoningai pieštas skurdžios valstietiškos būties krašto paveikslas, kad svetimtaučiai iš karto ir lengvai galėtų suprasti sunkias lietuvių kultūros sąlygas. Lietuviškos gryčios „veikėjai“ buvo aprenti ne kasdieniais to meto lietuvių kaimiečių drabužiais, bet seniai iš kaimo buities išnykusia apranga, o ir pati kaimo gryčia apstatyta senais baldais. Juozas Lozoraitis iš Pilviškių ir Vilkaviškio apylinkių surinko ir atsiuntė lietuviškai gryčiai eksponatus: „abrūsinę, muštuvą, senovišką 70 metų skrynią su raštais, seklytinį apie 180 metų senumo stalą, suolus, ratelį, kėdę, šaukšdėtį, lopšį, indus; gryčiai papuošti buvo atsiusti 6 šventujų paveikslai, mūkelė“¹³. Iš J. Bagdono pateiktų prancūzų ir vokiečių spau-dos atsiliepimų peršasi išvada, jos lietuviška gryčia su jos herojais buvo suprasta kaip tipiška to meto lietuvių buities scena¹⁴. „Kas iš tos parodos? Kokią ji mums atnešė naudą?“ – retoriškai klausė vienas parodos organizatoriu ir pats atsakė: „Kada pasaulėj politikieriai ir mokslinkai skaitė lietuvius už tautą praeities, kurios nykstančias liekanas skubino rinkti dėl mokslo, ant šių didelių kultūriškų lenktynių Paryžiuje jie paregėjo lietuvių tautą dar gyvą, energišką, pilną karštos vilties“¹⁵.

Taip lietuvių etnokultūrinis palikimas padėjo atstovauti Lietuvai pasaulyje, be to, paskatino pagalvoti apie Tautos muziejų ir Tautos biblioteką. Parodos rengė-jai pripažino: „Lietuviška paroda išaiškino daug dalykų mus sociališko ir tautiško gyvenimo, davė impulsą atlikti tulus darbus ant tautos naudos, davė progą pri-sistebeti arčiau mus gyvenimui, reikalams ir, galima drąsiai sakyti, rengia pamata mūsų tautiškoms institucijoms: Tautiškam Muziejui ir Tautiškai Bibliotekai“¹⁶.

Pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais susimąstyta apie tai, ką šiandien pavadintume valstybės įvaizdžio kūrimu. Pirmieji Lietuvos bandymai pasirodyti užsieniui, regis, nebuko itin sekmingi, todėl 1925 m. dekoratyvinio meno parodos Moncoje išvakarėse Adomas Varnas teigė, jog Lietuva „rodytis užsienyje“ gali tik su liaudies menu. Jis pasiūlė taktiką, kuri netrukus ištvirtino: „ne rengti atskiras lietuvių meno parodas, o tiktais dalyvauti kurioje nors tarptautinėje parodoje iš-imtinai su tipingiausiais mūsų liaudies eksponatais“¹⁷.

Atsigrežti į tautodailę skatino ir svetimtaučių patarimai. Svarstydamas apie jaunujį Europos valstybių savitumus švedų etnografas B. Idestam-Almquist teigė, jog šioms valstybėms, norint būti savitomis, turėti savo veidą, per maža „pasigirti savo senai nutrūkusiai ir apiblyškusia istorija“. Lietuvos savastis, jo nuomone, –

¹³ J. Bagdonas, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais, *Mūsų senovė*, 1938, t. II, Nr. 3, p. 379.

¹⁴ J. Bagdonas, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais, *Mūsų senovė*, 1939, t. II, Nr. 4, p. 556–557.

¹⁵ *Albumas lietuviškos parodos Paryžiuje, 1900 metuose*, Plymouth, 1902.

¹⁶ D., Lietuviška paroda ir jos nauda, *Varpas*, 1900, Nr. 6, p. 61.

¹⁷ A. Varno 1925 04 01 pareiškimas Švietimo ministerijos M. K. Čiurlionio vardo ga-lerijos komisijai, *Lietuvių literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 93, ap. 1, b. 9, l. 75.

jos tautodailė, o „charakteringiausi Lietuvos tautodailei, tai jos kryžiai, kurių pilna visa šalis“. Būtent tautodailė yra geriausias savitos nepriklausomos senovinės lietuvių kultūros įrodymas. Tautodailė ir kalba laikyti geriausiu įrodymu, jog „lietuviai ne slavai ir kad jie visiškai nepriklauso Azijai“¹⁸.

Tautodailės lietuviškumas abejonių nekélė ar bent jau kélė mažiausiai, todėl ja imta naudotis kiekviena proga pristatant Lietuvą pasaulyui. Pirmausia ši praktika taikyta Lietuvai dalyvaujant tarptautinėse parodose. Greičiausiai nebuvo tokios tarptautinės parodos, kurioje dalyvaujančios Lietuvos skyriuje pritrūktų vienos tautodailė – nesvarbu, ar ši paroda buvo skirta dekoratyviniam menui ar higienai. Viena vertus, tautodailė galėjo puikiai pagelbėti tuomet, kai būdavo keblu parodyti ką nors originalaus tam tikroje srityje: taip atsitiko 1930 m. Drezdene vykusioje Tarptautinėje higienos parodoje. Tuomet parodos eksponatais tapo iš M. K. Čiurlionio dailės galerijos¹⁹ ir K. Griniuvienės²⁰ pasiskolinti tautiniai kostiumai. Kita vertus, tautodailė ypač tiko Lietuvai teprisklausančiai savasciai atstovauti. Užsienio reikalų ministerijos siuntimu tarptautines parodas užsienyje studijavusi šios ministerijos informacijos reikalų referentė Magdalena Avietėnaitė 1930 m. savo ataskaitoje ministriui teigė, jog visose parodose „ypatingą žiūrovų dėmesį kreipia tik tai, kas kiekvienam parodoje dalyvaujančiam kraštui charakteringa [...] nors tasai charakteringiausis dalykas būtų ir visai kuklus“. Pastebėjusi, jog Lietuva, „be vieno kito atsistikimo“, nieko nedaranti šioje srityje, siūlė pasinaudoti, pasak jos, ypač įdomiu ir savitu turtu – liaudies menu ir dainomis²¹. Praktika rengti lietuvių liaudies dainų koncertus per diplomatinius priėmimus Lietuvos atstovybėse užsienyje ir populiarinti lietuvių liaudies meną užsienyje sparčiai plito. Tiesa, kai kas šia praktika naudojosi ir anksčiau. Plačiai Skandinavijoje lietuvišką tautodailę populiarinės ir ją panaudojęs net diplomatinėms dovanoms²² Jurgis Savickis 1931 m. visiškai teisėtai didžiuodamasis rašė: „Dabar jau kiekvienas švedas žino, kad esama Lietuvoje „liūdinčiojo“ (ne Kristaus), prieš kurį lenkia galvą kiekvienas sveikos ir didingos sielos lietuvis“²³. Tautodailės parodų organizavimas atsidūrė oficialiuose Lietuvos diplomatų planuose²⁴.

1937 m. pasaulinė paroda „Menas ir technika moderniame pasaulyje“ Paryžiuje buvo pirmoji, kurioje Lietuva dalyvavo kaip nepriklausoma valstybė. Dideliaus pasiekimais technikos ir pramonės srityse Lietuva pasigirti negalėjo, todėl

¹⁸ Apžvalga, *Židinys*, 1927, Nr. 4, p. 316–317.

¹⁹ Užsienio reikalų ministro D. Zauniaus 1930 m. gegužės 8 d. raštas švietimo ministriui K. Šakeniui, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 383, ap. 10, b. 265, l. 54.

²⁰ 1930 m. gegužės 10 d. URM pakvitavimas K. Griniuvienei, *LCVA*, f. 383, ap. 10, b. 265, l. 4.

²¹ Konfidentialus M. Avietėnaitės 1931 m. gruodžio 7 d. *pro memoria* „Lietuvų liaudies meno parodų ir liaudies dainų koncertų rengimo reikalų“ užsienio reikalų ministriui D. Zauniui, *LCVA*, f. 383, ap. 10, b. 267, l. 20–23.

²² J. Savickio 1931 m. lapkričio 16 d. laiškas P. Galaunei, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUBRS*), F 132–59, l. 25.

²³ J. Savickis, *Raštai*, Vilnius, 1998, t. 5, p. 230.

²⁴ Ibid., p. 214–218.

ekspozicijos rengėjų žvilgsniai nukrypo į meną, t. y. į tautodailę. Reikėjo suformuoti tokią savo ekspozicijos koncepciją, kuri nenutoldama nuo bendros parodos minties atskleistų lietuvišką savastį. Nuspresta savo ekspozicijai pasirinkti „Lietuvos ateities idėją“, kuri spaudoje aiškinta taip: „Mūsų tauta deda pagrindus savo ateiciai. Turėdami savaimą liaudies meną, būdingus jo pavyzdžius medinėje architektūroje ir medinėje skulptūroje, mes, lietuviai, iš tų pavyzdžių pradedame skirti savaimą kultūros kelią savon ateitin“²⁵. Organizatoriai vieningai sutarė, jog ekspozicijos šerdimi turi tapti etnokultūrinis palikimas, tačiau ši kartą, priešingai nei prieš 37 metus Paryžiuje, jau ne autentiškas, „bet sumodernintas – pritaikytas nūdienos poreikiams“. Taip buvo išspręstas galvosūkis, kaip suderinti iš pirmo žvilgsnio sunkiai sederinamus dalykus: Lietuvos norą visur ir visada rodyti savo etnokultūrinį palikimą ir pasaulinės parodos temą „Menas ir technika moderniame pasaulyje“. Tiesa, išeitį surasti padėjo patys parodos organizatoriai, kurie norejo, kad paroda siektų „šių dienų meną grąžinti prie tautos, sužmoninti jį, padaryti jį lankstesnį, individualesnį“, pabrėždami, jog tai neturi virsti aklu liaudies meno kopijavimu, „bet jo pritaikymu moderniam gyvenimui“²⁶. Viena iš Lietuvos ekspozicijos organizatoriu Magdalena Avietėnaitė prisipažino tikinti, kad paroda taps proga „ne vien tą savo būdingą meną parodyti pasauliui, bet dar tvirčiau jį ugdyti namie, pritaikyti jį kasdieniniam gyvenimui, paremti savo ateiti šiuo savaimingu menu, tuo apsaugojant savo kultūrą nuo piginančių, nereikalingų, kosmopolitinių įtakų“²⁷.

Taigi 1937-ųjų pasaulinėje parodoje Paryžiuje Lietuvos ekspozicijoje vyrausė didžiulė rūpintojėlio skulptūra buvo ne atsitiktinis eksponatas, bet, Giedrės Jankevičiūtės žodžiais tariant, ideologinio pobūdžio kūrinys, nuosekliai „apaugintas“ įvairiomis legendomis, net savotiškai mistifikuojančiomis skulptūrą. Ši rūpintojėli pagamino amatų mokyklos instruktoriai, tačiau prancūzų kalba išleistame parodos lankstinuke rašyta, jog skulpūrą pagal Juozo Mikėno modelį išskobė senas valstietis, dar nepamiršęs dievdirbystės tradiciją²⁸.

Tačiau toli gražu ne visi buvo patenkinti Lietuvos ekspozicija ir ypač jos akcentu – rūpintojėliu. Labiausiai ji užkliuvo jaunajai tautininkų kartai: Bronys Raila parodoje pasigedo „šių dienų kuriančios Lietuvos gyvosios dvasios“, „Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos plataus, intensyvaus ir išsišakojusio kultūrinio gyvenimo“ atspindėjimo ir teigė manąs, kad tokia ekspozicija, kurios pagrindu tampa tik tautodailė, gerokai „susiaurina mūsų tautos ir valstybės vaizdą“²⁹, o Jonas Balys abejojo, ar ekspozicijos akcentu tapęs smūtkelis „gali būti tinkama emblema ir charakteristika naujai kūrybingai Lietuvai“³⁰. Tačiau net ir abejojan-

²⁵ A. Gr., Kuo Lietuva pasirodys tarptautinėje Paryžiaus parodoje, *Lietuvos aidas*, 1937 03 24, p. 2.

²⁶ M. Avietėnaitė, 1937 m. Paryžiaus paroda ir Lietuva, *Moteris ir pasaulis*, 1937, Nr. 3, p. 9.

²⁷ Ibid.

²⁸ G. Jankevičiūtė, Dailė kaip politikos kalba. Lietuva 1918–1940, *Menotyra*, 2002, Nr. 2, p. 50.

²⁹ Br. R-a, Pasaulinę parodą belankant, *Lietuvos aidas*, 1937 08 04, p. 4.

³⁰ J. Balys, Smūtkelio kultas, *Akademikas*, 1937, Nr. 15, p. 312.

tys smūtkelio teise tapti pagrindiniu akcentu lietuviškoje ekspozicijoje nepriekaištavo dėl to, jog ekspozicija buvo įrengta etnokultūrinio paveldo pagrindu, o visi eksponatai buvo tiesiogiai susiję su liaudies meno tradicija. Nepatenkintujų fantazija ir pasiūlymai, kaip patobulinti lietuvišką ekspoziciją, atsigréždavo į tą pačią tautodailę: „Man regis, kad prie šio smūtkelio reikėjo pastatyti gražią stilingą Lietuvos kryžių koplytėlę ir į ją patupdyti ši primityvą; šalia jos atvežti Varno Lietuvos kryžių albumą [...] Čia tikrai būtų parodytas Lietuvos liaudies menas ir būtų aiški smūtkelio paskirtis“³¹. Tuo tarpu J. Balsys, nepatenkintas „smūtkelio kultu“, siūlė panaudoti liaudies meno šv. Jurgį, kuris, jo nuomone, kur kas labiau tiko „Naujosios Lietuvos emblemai“³².

Kai tik tarpukariu reikėdavo pademonstruoti savo tautinį savitumą, į pagalbą ateidavo etnokultūrinis palikimas. Lietuvos ir lietuvio įvaizdis kurtas apsirėžius tautiniais drabužiais – idealia ir akivaizdžiausia konkretios tautos išraiška. Sulaukta ir komiškų tokio „manifestavimo“ rezultatų: 1937 m. į Lietuvos generalinį konsulą Vienoje kreipėsi Frida Covo prašydamas, konsulą žodžiais tariant, padėti jai „atvykti į Lietuvą studijuoti mūsų tautiškus šokius bei rūbus gilioje provincijoje“. URM Spaudos biuro viršininkė M. Avietėnaitė Lietuvos konsului atsakė: „Deja, mūsų provincijoje nei kostiumų, nei šokių negalima studijuoti, kadangi kaip kostiumai, taip ir šokiai mūsų provincijoje yra gerokai išnykę ir tiktai dabar stengiamasi juos vėl atgaivinti [...] atgaivinimas kilęs iš miestų, iš inteligentų sluoksnių. Jų pastangomis ir kaimas vėl pradeda šiaisiai dalykais domėtis. Bet, deja, tas susidomėjimas dar néra pasiekęs tokio laipsnio, kad atvykės čia svetimšalis galėtų pas kaimiečius tautiškus šokius ir kostiumus studijuoti“³³.

Tačiau būtent neabejotina savastimi laikytas etnokultūrinis palikimas leido pa-justi savo išskirtinumą pasaulyje. „Esame kryžių ir rūpintojelių šalis, vienintelė visame pasaulyje“, – 1938 m. „Vaire“ rašė V. Balčiūnas³⁴.

Tiesa, laikui bėgant atsirado nedidelių, bet iškalbingų naujovių kuriant Lietuvos įvaizdį. 1939 m. pasaulinėje parodoje Niujorke lietuviškoje ekspozicijoje rūpintojelių vietą užėmė Vytauto Didžiojo skulptūra, kurią Juozas Tysliava pavadino „gyvu Lietuvos simboliu“³⁵, nors bendras etnokultūrinis ekspozicijos fonas nepakito: „Skoningai parinkti ir sugretinti eksponatai primena žaviuosius Lietuvos gamtos vaizdus, primena seses verpėjas – audėjas, dainininkes ir tą žaliajį kaimą, jo šiaudinę pastogę“, – parodoje pasižvalgės rašė Petras Gulbis³⁶. Garbingą Lietuvos praeitį simbolizuojanti Vytauto Didžiojo skulptūra iškilo etnokultūriname fone tarsi neišardomas garbingos valstybingumą liudijančios praeities ir etnokultūrinio palikimo ryšys.

³¹ J. P., Mūsų paviljonas Paryžiuje, *Akademikas*, 1937, Nr. 17–18, p. 398.

³² J. Balsys, Smūtkelio kultas, *Akademikas*, 1937, Nr. 15, p. 312.

³³ URM Spaudos biuro viršininkės M. Avietėnaitės 1937 m. gegužės 1 d. raštas Lietuvos generaliniam konsului Vienoje, *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1939, l. 296.

³⁴ V. Balčiūnas, I Lietuvos etnografinė paroda, *Vairas*, 1938, Nr. 7, p. 418.

³⁵ J. Tysliava, Didelis Lietuvos paviljono pasiekimas, *Lietuvos aidas*, 1939 06 13, p. 15.

³⁶ P. Gulbis, New Yorko pasaulinėje parodoje pasižvalgius, *Lietuvos aidas*, 1939 07 02, p. 6.

TAUTIŠKUMAS

„Šią dieną šiaudinės pastogės laikai praeina, ji atgyveno savo dienas. Vietoj šiaudinės pastogės Lietuvai, lietuviams tenka kurti kažkas labiau kilnu, kultūriška, didinga. Jeigu mes šito nepajęgsim padaryti, tai už mus atliks kiti, bet atliks ne mūsų naudai. Kaip XIX šimtmečio viduryje atgyveno pas mus savo laiką liaudies tarmės ir iš jų išaugo lietuvių kalba moderniška prasme, literatūrinė kalba, taip šią dieną vietoj šiaudinės pastogės yra atėjės laikas įkurti kažkas tinkamesnio, labiau moderniška, naujoviška, bei kartu ir lietuviška. Šiame darbe vėl daugiausia darbo teks atliliki mūsų Žemės ūkio rūmams“, – kalbėjo žemės ūkio ministras Jonas Alekša Žemės ūkio rūmų visuotiniame susirinkime 1928 m.³⁷

Manau, jog tai, apie ką kalbėjo J. Alekša, galima pavadinti tautinės tradicijos problema. Autoritarinis A. Smetonas režimas orientavosi į tautiškumo pradų įtvirtinimą, o tautiška laikyta visa tai, kieno lietuviškumas nekėlė abejonių – pirmiausia tai etnokultūrinis palikimas. Ketvirtajame dešimtmetyje suabejojus Lietuvos kunigaikščių gebėjimu padėti įtvirtinant tautiškumo pradus (pasak Juozo Keliuoto, „didžiuju kunigaikščių epocha per toli nuo mūsų ir per daug skirtinga nuo mūsų laikų“³⁸) ir ieškant tvirtesnės atramos, atsigrežta į kaime esantį etnokultūrinį palikimą, tačiau šis atrodė pernelyg artimas, kad juo būtų galima gristi šimtametę tradiciją. Etnokultūrinis paveldas ką tik iš gryčios išėjusiam lietuviui negalėjo atrodyti praeities liekana – tai buvo greičiau skurdžios buities, kurios norėta atsikratyti, priminimas, bet ne saugotina vertybė. „Atėjo kiti laikai, ir nauja dvasia émė sprogdinti kaimus. Taip gyventi, kaip buvo gyvenama šimtmecius „samanotoje bakūžėje“, pasidarė per siaura, nebe patogu. Iškilo nauji reikalavimai, gimė noras gyventi plačiau, šviesiau. Senosios gyvenimo formos turėjo nusilenkti naujai dvasiai, kuri iš léto, bet tikrai keičia Lietuvos veidą“, – 1935 m. rašė V. Alantas³⁹. Antra vertus, nors „samanota bakūžė“ ir netraukė, tačiau atsigrežimas į savo etnokultūrinį palikimą atrodė tiesiausias ir patikimiausias kelias į kultūrinį savitumą – reikėjo tik rasti būdą, kaip suderinti modernumą ir taučiškumą.

Kultūrinio savitumo paieškos nulémė tautinio stiliaus ieškojimus, netrukus atsispindėjusius architektūroje. 1931 m. pagal inžinieriaus F. Vizbaro projektą pastatyti Kauno pašto rūmai. Pasak šio projekto autoriaus, „lietuvio būdui yra iprasta turėti prieš akis aiškią situaciją“, todėl ir lietuvio gyvenamojo namo kambarių išdėstymas yra „labai aiškus“. Vadovaudamas šiomis nuostatomis, jis parengė tokį Kauno pašto rūmų projektą, kur lietuvio pirkios priemenę atstojo vestibiulis. Be šio „grynai lietuviško būsto išplanavimo“, pašto rūmuose atsirado ir kitų „neabejotinai lietuviškų“ vidaus puošybos elementų: vestibilio ir operacijų salės išklotos plytelėmis su „mūsų staltiesių piešinių motyvais“, prieikus stilizu-

³⁷ Žemės ūkio rūmų visumos susirinkimo darbai 1928 m. kovo mėn. 1–6 d., Kaunas, 1928, p. 42.

³⁸ J. Keliuotis, Politikos etika, *Naujoji Romuva*, 1931, Nr. 12, p. 273.

³⁹ V. Alantas, Naujasis Užulénis, *Lietuvos aidas*, 1935 07 03, p. 2.

tū tulpių motyvo, pasinaudota „vienos Skapiškio nežinomos davatkėlės audėjos išaustu kaklaraiščiu“⁴⁰.

Dėl tautinio stiliaus buvo „sunerimės“ ir pats prezentas A. Smetona, tvirtindamas, kad ir technikos stilius „turi būti, kur tik galima, tautiškas“⁴¹. Jis klause: „Ar ne per daug įsigali vadinamasis modernizmas, mūsų inžinierių imamas iš Italijos ir iš kitų Vakarų kraštų? Juk gėrimės ir didžiuojamės turėtų savo lietuviškų trobų, kryžių ir koplytelių palikimo. Kodėl architektai nekuria lietuviškai? [...] Kad tik nenutautintume Lietuvos, besiekdami ją moderninti!“ Todėl A. Smetona ragino statyti ne tik patogius, bet ir „saviškai stilingus“ namus⁴². Tautinio stiliaus ieškota ne tik pastatų architektūroje, bet ir urbanistikoje samprotaujant, jog kiekvienoje tautoje glūdi tautinio urbanizmo pradai, todėl neabejota, „kad ir lietuviai amžių būvyje yra pramynęs šioje srityje savus takus, o mums, šių dienų architektams, belieka tik tuos takus surasti ir išplėtoti toliau iki bus pasiekta modernaus gyvenimo lygio“⁴³. Architektas Jurgis Getneris įrodinėjo, kad lietuvių tautinis urbanizmas kilęs iš ūkininko sodybos kiemo. Lietuvio ūkininko kiemas jam atrodė tikras idėjų šaltinis, iš kurio galima semtis „gražių ir originalių idėjų“ miestelių aikštėms projektuoti ir tvarkyti: „būtų tikrai nuodėmė sekti svetimųjų pavyzdžiai, o savuosius tuo tarpu pamiršti“⁴⁴. Teigdamas būtinybę sukurti savitą lietuviškos architektūros stilį jis įrodinėjo, jog vienintelis teisingas kelias yra tirti krašto architektūrinę ir urbanistinę praeitį ir tuo „vis stipriau ir stipriau susieti architekto-urbanisto veiklą su mūsų kraštu ir liaudimi“⁴⁵.

Pasak A. Šalkauskio: „Nedaug mums pasiliko architektūros iš senovės laikų. Kelios bažnyčios, keli vienuolyinai, vienas kitas mūrinis dvaro pastatas, štai ir viskas, ką mes paveldėjome iš civilizuotų protėvių. Lietuviškos, skirtingos nuo kitų tautų architektūros kaip ir néra“. Kuklus architektūrinis paveldas nekliudė samprotauti, jog praeityje būta puikios architektūros, o jei jos ir neišliko, tai tik todėl, kad daug kas žuvo karų gaisruose⁴⁶. Atrodė, jog senovės architektūros dvasia prasimuša pro medinę liaudies architektūrą. Konstatavęs „didelį jos gimininingumą su Skandinavijos architektūra“ A. Šalkauskis svarstė: „Yra net pagrindo manyti, kad Skandinavija buvo tuo atžvilgiu Lietuvos įtakoje“. Tiesa, A. Šalkauskui atrodė, jog pasinaudoti liaudies meno patirtimi bus sunku, nes pati medžiaga nulemia jos panaudojimo galimybes architektūroje: neįmanoma medinės architektūros formų perkelti į betoną, akmenį ir geležį dėl skirtingo apdirbimo būdo ir fizinių savybių⁴⁷. Tuo tarpu A. Tamošaitis manė, jog iš sodžiuje buvusių

⁴⁰ F. Vizbaras, Kauno pašto rūmai, *Technika ir ūkis*, 1933, Nr. 5, p. 148–149.

⁴¹ J. E., Lietuvos Respublikos Prezidentas rašo, *Technika ir ūkis*, 1937, Nr. 2, p. 41.

⁴² Ibid., p. 41–42.

⁴³ J. Getneris, Lietuvos miesteliai – mūsų urbanistinės kultūros šaltiniai, *Technika ir ūkis*, 1938, Nr. 4–6, p. 110.

⁴⁴ Ibid., p. 110–111.

⁴⁵ Ibid., p. 118.

⁴⁶ A. Šalkauskis, Lietuviai architektūros raida, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 265.

⁴⁷ Ibid.

ir esančių liaudies meno liekanų galima nustatyti visai savitą statybą, papuoštą gausiais pjaustytais ir drožinėtais ornamentais⁴⁸.

Sių pavienių balsų fone išsiskyrė dailininkų grupės „Ars“ balsas, nuskambėjęs kaip laikmečio manifestas. Arsininkai 1932 m. atsišaukime buvo pasiryžę „atgimstančios tėvynės epochai tarnauti ir kurti šios epochos stilių“, o pasaulio meno lobyną praturtinti „tautos dvasią atitinkančiais darbais“. Jie teigė atsiradę „nuogoj ir skaudžiai apleistoj dirvoje“ ir tik „pro amžių akinius“ toluoje mantantys „didžiąjų meno kultūrą“ – smūtkelius, pasakas, dainas. „Po ištisų penkių šimtmečių mes vėl patenkame į Europos tautų didžiasias kultūros lenktynes“⁴⁹. Autentiška lietuviška kultūra regėta epochoje, kurioje pati valstybė buvo lietuviška, taigi arsininkams atrodė, kad jų laikmetis tarsi pats kūrė aukštojo meno prielaidas. Taip gimė siekis pradėti darbą nuo pradžių. Pasak P. Galaunės, „lietuvių vadinamasis aukštasis menas savo praeities neturi“, nes viskas, kas buvo padaryta šioje srityje Lietuvoje nuo krikščionybės įvedimo, „buvo daroma svetimųjų“. Taigi ieškant lietuviškos dvasios, autentiško tautiškumo, žvilgsnis nukrypo į liaudį, kuri, kaip teigė P. Galaunė, „gyveno nuo amžių kuriamomis savo dvasios brangenybėmis: pasakomis, dainomis, liaudies menu“, o savo vidinį pasaulį išreikšdavo gal ir nesąmoningai, „bet visuomet savita ir ryškia menine forma“⁵⁰. Viltasi, jog semdamiesi įkvėpimo iš liaudies meno, laikyto nemeluotos tautos dvasios apraiška, arsininkai sukurs „tikrajį Lietuvos meną“, kuris prabils ne tik į tautiečius, „bet privers ir Vakarų Europą į jį įtikėti“⁵¹.

Išgyvenusiems istorinio kultūrinio identiteto krizę lietuviams liaudies dailės „atradimas“ buvo gyvybiškai svarbus. Kaip tik tokiomis aplinkybėmis ir atsirado „Ars“ manifestas, siūlantis profesionaliosios dailės tradicijos stoką kompensuoti liaudies meno patirtimi. J. Mulevičiūtės pastebėjimu, tai buvo ne spontaniškai prasiveržusiu emocija, bet apmasyta ir subrandinta pažiūra. Dar 1932-ųjų pavasarį, likus pusmečiui iki grupuotės deklaracijos, „Lietuvos aide“ nuskambėjo kategoriškas Viktoro Vizgirdos raginimas sukurti tautinį stilių⁵². Vienas iš arsininkų Antanas Gudaitis teigė, jog tuomet idėja senojoje tautodailėje ieškoti tautos dvasios, meno savitumo šaltinio „plaukiojo ore“. Tautodailę traktuoti kaip meną lėmė poreikis „pratęsti savo meno tradiciją, nes ryšys su ankstesnių šimtmečių Lietuvos menu buvo nutrūkęs“⁵³. Taigi arsininkai tik įkūnijo tai, kas tvyrojo ore. J. Mulevičiūtės teigimu, arsininkų laikysenoje susiliejo tarpukario Europą užvaldės fundamentalių etninių meno vertybų troškimas ir lietuvius jaudinusi vientisos, visavertės, turiningos tautinės kultūros paieška. Susidomėjimas liaudies menu kilo iš stipraus tradicijos ilgesio, todėl jų santykis su liaudies meno palikimu pasižymėjo ypatinga pagarba⁵⁴.

⁴⁸ A. Tamošaitis, Kultūriškai apvogtas sodžius, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 266.

⁴⁹ Naujas menininkų sajūdis, *Naujoji Romuva*, 1932, Nr. 45, p. 982.

⁵⁰ P. Galaunė, Lietuvių meno keliai, *Naujoji Romuva*, 1932, Nr. 45, p. 982.

⁵¹ Ibid.

⁵² J. Mulevičiūtė, *Modernizmo link*, Kaunas, 2001, p. 172.

⁵³ T. Sakalauskas, *Antanas Gudaitis*, Vilnius, 1989, p. 79–80.

⁵⁴ J. Mulevičiūtė, op. cit., p. 172.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje ēmė įsitvirtinti nauja tautodailės samprata, kai į liaudies meną imta žiūrėti kaip į meną tiesiogine šio žodžio prasme teigiant, jog tautodailė nenusileidžianti „aukštajam“ menui⁵⁵. Abejojančiams tuo A. Tamošaitis siūlė žvilgterėti į lietuvių tautodailę ir įsitikinti, jog sodžiaus žmonės buvo „aukštai estetiškai išsilavinę“⁵⁶.

Tuo metu tarsi naujai atrandamas M. K. Čiurlionis. Jei 1925-aisiais, lankytojams duris atvėrus M. K. Čiurlionio galerijai, dar pasigirdavo viešumoje balsų, drįstančių abejoti M. K. Čiurlionio kūrybos genialumu (vienas tokį skeptikų buvo Adomas Jakštės⁵⁷), tai dešimtmečiu praslinkus viešai abejojančių jo talentu lyg ir neliko. Jis vadintas tautos genijumi, šaltiniu, iš kurio „mes galime ir visada galēsime semtis įkvėpimo savo darbams“⁵⁸, pripažintas pirmuoju „aiškiai pasisakusiu dėl mūsų liaudies meno reikšmės“⁵⁹. Ketvirtajame dešimtmetyje ieškant tautiškumo tai buvo ypač aktualu, kadangi, V. Alanto žodžiais tariant, jis suteikė „savitos, lietuviškos dvasios pajautimą“⁶⁰. V. Alantas teigė, jog M. K. Čiurlionio kūryba tapo dar aktualesnė nei anksčiau, nes norėta „nusikratyti svetimomis įtakomis, surasti save ir sukurti savišką, lietuvišką gyvenimą bei žmogų“. Ieškančius tautinės savasties – lietuviškos dvasios – M. K. Čiurlionis tuomet traukė „lietuviška mistika“⁶¹. V. Vizgirdai atrodė, jog „kiaurai pažinęs tautos dvasią“ M. K. Čiurlionis su savo mistika „šiandien galėtų būti suprantamesnis kaimo žmogui – dievdirbių ainiui, kurio pojūčių sistema primityvi ir nuoširdi, negu kai kuriems mūsų intelligentams, kurių „patentuota civilizacija“ tik per muitininkų apsileidimą pateko Lietuvon“⁶².

Tuo metu prisiminta ir negausi M. K. Čiurlionio publicistika, teigusi, jog liaudies menas, turės savitą „išimtinai lietuvišką“ grožį, privalo būti viso nacionalinio meno pagrindas⁶³. Jo mintis, jog lietuvių tautodailė „turi būti mūsų dailės pamatas, iš jos turi pakilti savotiškas lietuvių stilius, ji yra mūsų pasididžiavimas, nes tas gražumas, kurį turi savyj, yra grynas, savotiškas ir išimtinai lietuviškas“⁶⁴, skambėjo itin šiuolaikiškai.

KULTŪROS PAVELDAS

„Mes daugiausia rūpinsimės išplatinti tarp brolių žinias apie savo giminės (tautos) senovės veikalus, o taipogi apie reikalus mūsų, kaip lietuvių, šiose gadyneose“, – pirmojo „Aušros“ numerio pratarmėje 1883 m. raše Jonas Basanavičius, skelbdamas žurnalo „ypatingiausią ir didžiausią rūpestį“: „Duoti pažinti mūsų

⁵⁵ J. Mulevičiūtės nuomone, šis įsitvirtinimas baigėsi ketvirtojo dešimtmečio pradžioje (J. Mulevičiūtė, op. cit., ..., p. 171).

⁵⁶ A. Tamošaitis, op. cit., p. 266.

⁵⁷ A. Jakštės, Mano kritikams, *Baras*, 1925, kn. 5, p. 61–62.

⁵⁸ Lietuviškojo meno genijus, *Jaunoji Lietuva*, 1935, Nr. 5, p. 203.

⁵⁹ P. Galaunė, *M. K. Čiurlionis*, Kaunas, 1936, p. 6.

⁶⁰ V. Alantas, *Žygiuojanti tauta*, Kaunas, p. 168.

⁶¹ Ibid., p. 169.

⁶² V. Vizgirda, Tapyba ir skulptūra Lietuvoje, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 246.

⁶³ V. Landsbergis, *Čiurlionio dailė*, Vilnius, 1976, p. 43.

⁶⁴ M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, Vilnius, 1960, p. 280.

broliams Lietuoj nusidavimų senovės gadynės ir veikalų mūsų garbingų sentevių, kurių darbus ir téviškés meilę užmiršę nežinome mes patys, kurių tévų esame sūnūs“ ir pažadédamas „neužmiršti rinkti ir aprašinéti visokius lietuviškus senovės paminklus ir liekanas (kas liko), iš kurių galima pažinti gyvenimą, būdą, darbą, senovišką tikybę mūsų senelių“⁶⁵. Tarsi norint darbais įrodyti ši pasiryžimą pirmajame „Aušros“ numeryje pradétas spausdinti straipsnis „Apie senovės Lietuvos pilis“, kuris, éjës žurnale visus metus, baigësi žodžiais: „Jei Lietuva iki šiai dienai gyva dar liko, tuomi mes kalti esame stiprybei mūsų garbingų prosenių bei pražiliusiems mūsų piliakalniams ... Gūdokime tad savo piliakalnius!“⁶⁶ Per garbingą savo praeitį pažinti save – tokia buvo „Aušros“ skelbta tautinės savimonės ugdymo programa. Pasak Jono Puzino, tautinio atgimimo metu laiko dvasiai pareikalavus, istorija pasišové tautai suteikti garbingos egzistencijos bruožų iš praeities, todél „Aušroje“ netrūko Lietuvos praeities idealizavimo⁶⁷. Didingą praeitį menančius piliakalnius „Aušra“ visiems lietuviams siūlė kaip geriausią vaistą „atgaivinti savo apalpusią dvasią lietuvišką“⁶⁸, o Stanislovo Railos satyroje iš danguas ant lietuviškų milžinkapių nusileidës Danté moralizavo: „Kaulai milžinų! ... Tai čia guli milžinai, milžinai ne kaulais, ne kūnu, bet dvasia. Tai jūsų tévai buvo milžinai, čia jų kapai, bet jūs, atsižadéjéliai savo tévų, mindote jūs kapus, nebenumanydami, kad čia yra palaidota jūsų dviška stiprybė! ... Ir akmenimis ja prislégiate, bene dèl to, kad ji neatsikeltų iš kapo ir nepadarytų jums gèdos, klausdama kur pasidéo tévų palikimas? ... Neverti esate jūs vardo!...“⁶⁹.

Tautiniame mite apie prarastą aukso amžių piliakalniai, pilių griuvésiai ir kiti „senovės paminklai“ tapo tomis „praeities liekanomis“, kurias, kaip menančias didingą Lietuvos praeitį, raginta rinkti ir saugoti: „Broliai lietuviai, uždabokite ant rasto kur žeméje ar mūruose menkiausio ant pažiūros paminklo ir kavokite juos gerai, atneš jie savo laiku mūsų gentai šimteriopą naudą. Rinkite senus, lietuviškus pinigelius, titnaginius kirvelius ir buožis su skylémis, kuriuos tai vadinate perkūno kulkomis ir kitoniškus daiktus. Nepraraksite už niekniekius pas žyda, nésa nežinote jūs vertybës. Tie daigtai yra vieninteliai liudininkai mūsų praeitinës“⁷⁰. „Senovės paminklai“ turėjo aušrininkams padéti parodyti, kokia kitados lietuvių tauta buvo kultūringa.

1900 m. pasaulinës parodos Paryžiuje išvakarëse prabilta apie Tautos muziejų tikintis, jog šioje parodoje rengiamai lietuviškai ekspozicijai surinkti eksponatai taps „Tautiško muziejaus“ pradžia⁷¹, tačiau tik įkûrus Lietuvių mokslo draugiją mintis apie muziejų émë igyti aiškesnius kontûrus.

Kalbédamas steigiamajame Lietuvių mokslo draugijos posëdyje 1907 m. kovo 25 d. Jonas Basanavičius taip apibréžé šios draugijos tikslus: „Plačioje prasmëje

⁶⁵ B., Priekalba, *Auszra*, 1883, Nr. 1, p. 6–7.

⁶⁶ J. Basanavičius, Apie senovės Lietuvos pilis, *Auszra*, 1884, Nr. 1–3, p. 52.

⁶⁷ J. Puzinas, *Rinktiniai raštai*, Chicago, 1983, t. 1, p. 335.

⁶⁸ Staje Szunb...is, Paminéjimas Byrutos kapo, *Auszra*, 1883, Nr. 4, p. 107.

⁶⁹ Stajé Szunbajoris, Ant milžinkapių, *Auszra*, 1884, Nr. 1–3, p. 55.

⁷⁰ J. A., V. L. Sengadiniszkas musu gentés paminklas, *Auszra*, 1883, Nr. 8–10, p. 279.

⁷¹ S. Z., Apšvietimo reikalai, *Varpas*, 1900, Nr. 2, p. 14–15.

imant – tardymas pirmučiausia lietuvių, kaip žmonių ir kaip atskiro tautos ir josios įvairių fiziškų ir k. ypatybių“, todėl tautai pažinti raginta „tautiškajam muziejui ir knygynui“ rinkti įvairias praeities liekanas⁷².

LMD tuomet svarbiausia atrodė „rūpintis ir boti, kad visa tat, kas yra ikišiol užsilikę iš senosios mūsų kultūros, išliktų nuo užuomaršos ir išnykimo; perduoti, atydžiai surinkus būsiančią kartą vyrams – moksliininkams, dailininkams ir apskritai saviesiems ainiams“⁷³. Kultūros liekanas rinkti ir „savo kalnų turtus“ branginti ra- ginta tam, kad vėliau „mokslo žmonės galėtų pažinti mūsų tėvynės senovę“⁷⁴.

Nepriklausomoje Lietuvoje buvo tęsiamas šis LMD pradėtas darbas. Švietimo ministerijos iniciatyva 1919 m. steigiant Valstybės archeologijos komisiją V. Nagevičius taip aiškino šios, nors dar juridiškai neįteisintos, bet jau pradėjusios darbuotis institucijos uždavinius: „Ieškoti ir saugoti Lietuvos senovės likučius nuo panaikinimo, aprašinėti juos kaip medžiagą krašto istorijai sisteminti ir mokslo atžvilgiu įvertinti tą medžiagą“⁷⁵.

1919 m. rugpjūčio 28 d. „Laikinosios vyriausybės žinios“ paskelbė „Valstybės archeologijos komisijos įstatymą“ – taip buvo įkurta Valstybės archeologijos komisija (VAK), kuriai patikėta „rinkti, saugoti ir tyrinėti Lietuvos praeities liekanas, susipažinti su surinktomis svetur ir rūpintis grąžinti išvežtos iš Lietuvos“, suteikta teisė steigti muziejus ir archyvus, perimti „savo žinion visus esamus Lietuvos praeities liekanų rinkinius su nusavinimo teise“⁷⁶. Pusmečiui praslinkus patvirtintos VAK taisyklos skelbė, jog „su valstybės administracijos pagalba nuo išnaikinimo“ komisija saugo: „piliakalnus, aukos kalnus, kapinynus, senovės bažnyčias ir rūmus, valstybinių įstaigų ir privatinų žmonių archeologines kolekcijas ir archyvus, valstybinius dokumentus ir t. t.“⁷⁷ Švietimo ministerijos 1918–1920 m. ataskaitoje teigta, jog pirmučiausia VAK „ėmėsi gelbėti tai, kas žūva, kas nyksta“: susirūpinta Kauno pilimi, Vyauto ir Jézuitų bažnyčiomis Kaune, Pažaislio vienuolyno bažnyčia. Kuklus bandymas atliki šio paveldo konservavimo darbus ir sustabdyti nykimą tapo vienu veiklos barų. Be to, VAK perėmė rusų valdžios įstaigų archyvus⁷⁸, jos nuopelnu reikėtų laikyti ir Centrinio valstybės archyvo įkūrimą. Tuo pat metu rūpintasi be globos likusioms kolekcijomis, komisijos iniciatyva atliki archeologiniai kasinėjimai Kretingos ir Palangos apylinkėse⁷⁹. 1922 m. komisija rūpinosi „Valstybinio muziejaus bei archeologinių kursų steigimu ir ap-

⁷² L. Gerulis, „Lietuvių Mokslo Draugija“ ir jos įsteigimas, *Lietuvių tauta*, Vilnius, 1907, kn. 1, p. 156.

⁷³ V. K., Mūsų tautos turtai ir mūsų priedermė, *Viltis*, 1910 04 30, p. 1.

⁷⁴ J. Tumas, Branginkime savo kalnų turtus!, *Viltis*, 1910 05 26, p. 1.

⁷⁵ V. Nagevičius, Lietuvos senovės liekanų apsaugojimas, *Lietuva*, 1919 07 16, p. 2.

⁷⁶ Valstybės archeologijos komisijos įstatymas, *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1919 08 28, p. 1.

⁷⁷ Valstybės archeologijos komisijos taisyklos, *Laikinosios vyriausybės žinios*, 1920 03 26, p. 1.

⁷⁸ Švietimo ministerijos darbų apžvalga 1918–1920 m., *Švietimo darbas*, 1920, Nr. 5, p. 30–31.

⁷⁹ Švietimo ministerijos įstaigų 1921 m. apyskaita, *Švietimo darbas*, 1923, Nr. 5, p. 362–363.

saugojimu kultūros turtų, likusių Lietuvos dvaruose, o taip pat sustabdymu savališko kai kurių inteligenčių senovės kapinių ir piliakalnių kasinėjimo⁸⁰.

VAK veikloje sunku išskirti kokius nors prioritetus. Komisijos darbą saugant archeologines vertybes tyrės Bronius Dakanis teigė, jog archeologijos paminklų apsauga buvo tik nedidelė tos veiklos dalis⁸¹. Tą patį būtų galima pasakyti ir apie kitas sritis: rūpestį dvarų kultūriniu palikimu ar architektūros paminklų apsauga. Paveldosaugos prioritetai ima ryškėti vėliau – ketvirtojo dešimtmečio pradžioje.

Raginimu nieko nelaukiant surinkti visą tautos kultūros palikimą persmelkta to meto Pauliaus Galaunės publicistika. Nors joje ir apgailestauta dėl kultūros vertybių, kurių „daug išvežta į Rusiją, dar daugiau į Lenkiją „saugoti“, ir nežinia ar grįš kuriais nors keliais į Lietuvą“, tačiau teigta, jog nepaisant patirtų negandų ir svetimųjų grobstumo „vis dėl to nemaža ir Lietuvoje pasiliko“, nes „to turto būta tiek, kad išgrobti jo nesugebėjo nei agentai – spekuliantai, nei sunai-kino senukai klebonai ir dvarų senukės ponios“⁸². Reikia tik šį turtą į vieną vietą surinkti, o tada jau „atskleistume daug Lietuvos praeities istorijos lapų, nušvies-tume ją nauja šviesa“⁸³. Mitas apie svetimųjų pavogtą tautos aukso amžių buvo gajus, tad prisiminti „rusų carų činovninkai“, kurie „archeologines Vilniaus mu-ziejaus kolekcijas [...] išvežė Maskvon, geriausius radinius iš Lietuvos piliakalnių ir milžinkapių siūsdavo Petrapilio Ermitažan“⁸⁴. Ir vėliau lietuviškai visuomenei nebuvo svetima mintis, jog „vergijos amžiai lietuvišką kultūrą aplaužė ir apnai-kino – teliko jos trupiniai“⁸⁵. Maža to, atrodė, jog šis pavojujus neišnyko: „Po visą Pakurši šnairoja svetimi agentai, supirkinėdami iš žmonių mūsų piliakalnių ir milžinkapių visokias iškasenas“⁸⁶.

Nuo 1925 m. egzistavusi tik formaliai ir 1930 m. atgaivinta VAK didesnį démesį skyrė moksliniams archeologiniams, etnografiniams tyrimams⁸⁷. Tačiau ir tuomet, iki 1934-ųjų reorganizacijos, VAK veikė vangai.

1934 m. sausio 11 d. Švietimo ministerijoje įsteigus Senovės paminklų apsaugos referantūrą, vadovaujamą V. Pryšmanto, o metų pabaigoje šiam tapus VAK pirmininku, émė keistis pastarosios veiklos pobūdis⁸⁸ – ji tampa kryptinga, o 1935 m. džiaugsmingai konstatuota, jog „praeities tirybos darbe paskutiniai me-tais yra įvykęs didelis persilaužimas“, ir tai laikyta „tautiškosios vyriausybės“ ir Kultūros reikalų departamento, kuris pavadintas ašimi, „aplink kurią sukas visas

⁸⁰ Švietimo ministerijos įstaigu 1922 metų apyskaita, *Švietimo darbas*, 1925, Nr. 6, p. 659–660.

⁸¹ B. Dakanis, Valstybės archeologijos komisijos archeologinė medžiaga (1919–1925), *Jaunuju istorikų darbai*, Vilnius, 1987, p. 90–94.

⁸² P. Galaunė, *Dailės ir kultūros baruose*, Vilnius, 1970, p. 197.

⁸³ Ibid., p. 180.

⁸⁴ Ibid., p. 196.

⁸⁵ Lietuvos šaulių sajungos centro valdybos prezidiumo (1930 m.?) raštas švietimo ministrui, *Kultūros paveldo centro archyvas* (toliau – *KPCA*), f. 1, ap. 1, b. 12, l. 279.

⁸⁶ Lietuvos šaulių sajungos centro valdybos prezidiumo 1930 m. birželio 27 d. raštas švietimo ministrui, *KPCA*, f. 1, ap. 1, b. 12, l. 280.

⁸⁷ E. Bakonis, op. cit., p. 22.

⁸⁸ Ibid., p. 23.

komplikuotas mūsų praeities tyrimo darbas“, nuopelnus⁸⁹. 1934 m. kiek netikėtai atsiradusį valdžios rūpestį kultūros paveldu galima paaiškinti kaip bendros tendencijos – pasiryžimo kultūrai suteikti politinio režimo pageidaujamą (jį remianti) krypingumą – apraišką. Pagrindinis atnaujintos VAK dėmesys atiteko kultūros paminklų apskaitai: surengti kursai paminklų registratoriams, parengtos instrukcijos, pasitelkus bendradarbius rinktos žinios apie paminklus, organizuotos paminklų inventoriavimo ekspedicijos⁹⁰. Galima sutikti su V. Pryšmantu, jog Senovės paminklų apsaugos referantūros 1934–1936 m. laikotarpis buvo „produktingo darbo laikotarpis“⁹¹. Tačiau energinga V. Pryšmanto veikla rūpinantis kultūros paveldu buvo trumpa, nes 1936 m. spalio 22 d. paskelbus Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus įstatymą buvo panaikintas VAK įstatymas, komisijos darbas nutrūko, o rūpestis kultūros paminklais patikėtas Vytauto Didžiojo kultūros muziejui.

VAK panaikinimo priežastys aiškintos įvairiai. Buvęs vadovas V. Pryšmantas tai įvardija kaip Švietimo ministerijos norą sureikšminti Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus vaidmenį, todėl šiam ir patikėjo visas VAK funkcijas ir senovės paminklų apsauga⁹². Paveldosaugos istoriją tarpukario Lietuvoje tyrusi Nastazija Keršytė teigė, jog VAK paslaugų atsisakytu tuomet, kai paaiškėjo, kad ši institucija nepajęgi sukurti kultūros paminklų apsaugos sistemą⁹³. Atsakyti į klausimą, kodėl tarpukario Lietuvoje kultūros vertybų apsaugos sistema formavosi vangiai, o kultūros paminklų apsaugos įstatymas, apie kurį nuolat kalbėta, priimtas tik netekus nepriklasomybės 1940-aisiais, nelengva. Ieškant atsakymo norėtusi grįžti prie M. Dobužinskio suformuluotos „istorinio bešališkumo“ problemos. Minėjome, jog pagrindinis VAK dėmesys 1934–1936 m. buvo sutelktas į kultūros paveldo inventorizavimą. V. Pryšmantas manė, jog pirmiausia reikia pasirūpinti kultūros paminklų apskaita, o po to – teisine apsauga. VAK veiklą tyrusi N. Keršytė teigė, jog V. Pryšmantas būtų teisus, jei paminklų registratorius būtų sudaromas remiantis kultūros paminklų apsaugos įstatymu, tačiau įstatymo nebuvo⁹⁴. Tai nereiskia, jog teisinės bazės, reglamentuojančios kultūros paminklų apsaugą, nebuvo apskritai: ir toliau galiojo VAK įstatymas, tačiau, regis, visiems šis teisės aktas atrodė pasenęs ir nepakankamas, tai yra nepajęgus užtikrinti tinkamą kultūros paveldo apsaugą. Naują įstatymą svarbiu laikė ir Kultūros reikalų departamento uždavinių⁹⁵, nors priimti įstatymą neskubėta. Vertinant V. Pryšmanto pasiryžimą visas jėgas atiduoti kultūros paveldo apskaitai, manau, reikėtų neskubėti daryti išvadų, o pirmiausia pabandyti išsiaiškinti, kodėl kultūros paveldo inventorizavi-

⁸⁹ K. B., Nauja dvasia mūsų praeities kultūros tyroboje, *Lietuvos aidas*, 1935 06 22, p. 5.

⁹⁰ N. Keršytė, Valstybės archeologijos komisija, *Baltų archeologija*, 1996, Nr. 2, p. 30.

⁹¹ V. Pryšmantas, Lietuvos senovės paminklų apsaugos reikalui, *Židinys*, 1939, Nr. 10, p. 417.

⁹² Ibid., p. 416.

⁹³ N. Keršytė, op. cit., p. 31.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ J. K. Beleckas, Kultūros turtai priklauso visai lietuvių tautai, *Lietuvos aidas*, 1934 08 16, p. 3.

mas V. Pryšmantui atrodė svarbiausias. Pritardamas, jog paminklų apsaugos įstatymas „labai reikalingas“, V. Pryšmantas teigė: „Tačiau dar nežinome, kas reikalinga saugoti. [...] Kuris paminklas yra saugotinas, reikia spręsti kiekvienu atskiru atveju. Todėl reikia senovės paminklus surašyti ir kiekvieną tinkamai aprašyti“⁹⁶. Kultūros paveldo inventorizavimas turėjo padėti išspręsti aksioliginę paveldo apsaugos problemą – apibrėžti apsaugos objektą, todėl V. Pryšmantas ir siūlė pirmiausia visą kultūros palikimą inventorizuoti, o tik po to imtis jo apsaugos. Tokį kelią siūlantis V. Pryšmantas nebuvo vienišas. M. Dobužinskis taip pat įrodinėjo, jog pirmu žingsniu saugant kultūros paminklus turi būti jų inventorizavimas ir tik po to „apsauga turėtų būti sutvarkyta tam tikro įstatymo keliu“⁹⁷. Taigi pirmučiausia reikėjo išsiaiškinti tai, kas vertinga, o jau po to pasirūpinti apsauga. M. Dobužinskis manė, jog kultūrinio palikimo apsaugai įgyvendinti pakaks to, jog rūpestis kultūriui palikimu bus pagristas „istorinio bešališkumo dėsniu“: „visa, kas per amžius sukurta Lietuvoj ir turi tikros meninės vertės bei yra būdinga savo laikui, turi būti saugojama, neatsižvelgiant į tai, kuriam stiliui priklauso kalbamieji paminklai, arba kieno rankų jie pastatyti“⁹⁸. Tai, jog M. Dobužinskis „istorinį bešališkumą“ išskyrė kaip atskirą problemą⁹⁹, patvirtina, jog tai buvo aktuali, nors ir daugelio nutylima problema. Manau, jog būtent ši problema, kuri valdžiai atrodė sunkiai išsprendžiama, tapo pagrindine priežastimi, sutrukdomis nuosekliai pasirūpinti kultūros paveldu. Norint saugoti kultūros paveldą, pirmiausia reikėjo įvardyti vertėbes, o to, kaip liudijo dvarų kultūrinio palikimo likimas tarpukario Lietuvoje, valdžia vengė¹⁰⁰, tačiau tai netrukdė formuotis prioritetams – didesnį dėmesį rodyti archeologiniam ir etnokultūriniam paveldui. Tai padeda suprasti, kodėl kraštotoiros judėjimas plėtėsi, o kultūros paminklų apsaugos sistema užstrigo ilgam.

Savotišku ketvirtojo dešimtmečio muziejininkystės leitmotyvu gali būti P. Galaunės mintis, jog „M. K. Čiurlionies ir lietuvių liaudies meno kūriniai lietuvių tautai yra tūkstančius kartų brangesni už mumiją“, – taip P. Galaunė atsakė į spaudoje pasirodžiusius priekaištus M. K. Čiurlionio galerijai atsisakius priglausti Egipto princesės mumiją¹⁰¹.

Senoji kaimo kultūra laikyta Lietuvos kultūros pagrindu¹⁰², todėl nuogąsta, jog kaimo gyvensenos modernėjimas išstums užmarštin visa, kame „glūdi grynas

⁹⁶ V. Pr., Senovės paminklų apsaugos kursus atidarant, *Lietuvos aidas*, 1934 11 05, p. 2.

⁹⁷ M. Dobužinskis, Apie senovės paminklų globojimą, *Naujoji Romuva*, 1938, Nr. 9, p. 220.

⁹⁸ Ibid., p. 221.

⁹⁹ M. Dobužinskis, Apie senienų rinkimą ir apie istorinę netiesą, *Naujoji Romuva*, 1938, Nr. 17, p. 385–386.

¹⁰⁰ D. Mačiulis, Dvarų kultūrinio palikimo likimas Nepriklausomoje Lietuvoje, *Kultūros paminklai*, Vilnius, 2002, t. 9, p. 57.

¹⁰¹ M. K. Čiurlionio galerijos direktoriaus P. Galaunės 1931 03 31 raštas „Lietuvos aid“ redaktoriui, *LLMA*, f. 93, ap. 1, b. 31, l. 99.

¹⁰² Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus 1937 06 04 raštas Kultūros reikalų departamento direktoriui, *LLMA*, f. 93, ap. 1, b. 53, l. 1.

lietuviškumas ir savarankiškumas¹⁰³. Mintis, jog tautos savitumą galima parodyti tik „konservatyvios liaudies kūrybos déka“, skatino griebtis etnografinio Tėviškės muziejaus steigimo, kuriam norėta patikėti misiją „visas jau baigiamas pamiršti lietuvių tautos medžiagines ir dvasines vertybes iškelti, atgaivinti ir propaguoti, kad liaudies sukurta kūryba ir tradicijos neišnyktų, o atgytų ir dar ilgiau išsilaikytų“¹⁰⁴. Be to, muziejaus, kuriame „būtų išsaugotos būdingos ir brangios lietuviškos statybos formos“, kūrimą paskatino architektams ir menininkams ne kartą adresuotas reikalavimas duoti tautai tokias formas, kurios būtų savos – „lietuviškos“¹⁰⁵. Etnokultūrinio palikimo išsaugojimu rūpinosi ne tik profesionalūs muziejinkai ir kraštotoyrininkai, bet ir Žemės ūkio ministerija – Tėviškės muziejaus steigimas buvo jos iniciatyva.

1938 m. pavasarį Vytauto Didžiojo kultūros muziejus surengė pirmają Lietuvos etnografinę parodą, kurios tikslas buvo „supažindinti mūsų plačiąją visuomenę su senosios mūsų kaimo kultūros paminklais, kurie glaudžiai buvo susiję su liaudies gyvenimu“¹⁰⁶. „Kaimo kultūros paminklais“, arba šios parodos eksponatais, tapo žemės ūkio padargai, bitininkystės reikmenys, namų apyvokos daiktai¹⁰⁷. Taigi vertė įgijo ne tik kryžiai ar rūpintojėliai, bet ir etnografinė buitis, kuri, pasak A. Smetonos, buvo geriausias įrodymas, „kokios būta mūsų ypatingos kultūros ir kokie mūsų protėviai buvo“, todėl raginta šioms senienoms rodyti pagarbą, nes tai – nors ir „vargingos, bet įdomios senovės pėdsakai“¹⁰⁸.

Dėmesį etnokultūriniam palikimui atspindi finansinė parama jį renkant, sauojant ir propaguojant. Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus 1938 m. išlaidų sąmatos projekte išsiskiria etnografijos skyriui numatytos lėšos: prieistoriniams skyriui prašyta 30 587 Lt, istoriniams – 45 300 Lt, meno – 37 062 Lt, Lietuvos kultūros paminklų apsaugai – 25 000 Lt, etnografiniam – 98 000 Lt¹⁰⁹. Toks lėšų paskirstymas akivaizdžiai atspindi prioritetus. Finansinė parama kraštotoiros muziejams taip pat liudija sieki pastarųjų veiklą daugiau pakreipti etnografinės medžiamos rinkimo linkme – ši parama ir įvardyta kaip etnografinei medžiagai rinkti skirtos pašalpos. 1938 m. Vytauto Didžiojo kultūros muziejus, kurio balsas skirstant paramą kraštotoiros muziejams buvo lemiamas, siūlė Švietimo ministerijai Šiaulių kraštotoiros draugijos organizuojamoms ekspedicijoms skirti 3520 Lt etnografinei medžiagai rinkti, Panevėžio, Kretingos, Kėdainių muziejams – po

¹⁰³ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus 1938 09 10 raštas žemės ūkio ministriui, *LLMA*, f. 93, ap. 1, b. 58, l. 22.

¹⁰⁴ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus 1937 06 04 raštas Kultūros reikalų departamento direktoriui, *LLMA*, f. 93, ap. 1, b. 53, l. 1.

¹⁰⁵ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus 1938 05 03 raštas Kultūros reikalų departamento direktoriui, *LLMA*, f. 93, ap. 1, b. 58, l. 21.

¹⁰⁶ „Talkos“ biuletenis 1938 04 10 Nr. 529, *LCVA*, f. 923, ap. 1, b. 1013, l. 26.

¹⁰⁷ *Ibid.*, l. 27.

¹⁰⁸ A. Smetona, *Pasakyta parašyta*, Boston–New York, 1974, t. 2, p. 349.

¹⁰⁹ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus tarybos 1937 m. gegužės 31 d. posėdžio protokolas Nr. 7, *VUBRS*, f. 132, s. v. 107, l. 39.

2 000 Lt, Rokiškio muziejui – 1 000 Lt¹¹⁰. Vienas didžiausių kraštotoyros entuziastų Pelikas Bugailiškis pripažino, jog tuomet išties daugiausia pastangų déta etnografijos tyrinėjimams¹¹¹.

Ketvirtojo dešimtmečio paminklosaugoje didžiausio démesio sulaukė archeologijos paminklai – jų svarba ir verte neabejota. Tuo metu, kai architektūros paminklų apsauga VAK ruošesi pasirūpinti tik juos suinventorizavus, į archeologijos paminklų apsaugą „kreiptas ypatingas démesys, nelaukiant kol jie bus inventoriuoti“¹¹². Netrūko ir visuomenės susidomėjimo archeologija, kurį skatino sisteminių archeologiniai tyrimai ir jiems rodomas spaudos démesys. 1938 m. atidaryta proistorės ekspozicija Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje. „Lietuvos aidas“ ta proga rašė: „Kultūros muziejaus lankytojams atidaromas ligi šiol daugeliui nežinomas prieistorinio mūsų tautos gyvenimo ir kultūros pasaulis“¹¹³.

Nors joks įstatymas neįteisino paveldosaugos plačiąja prasme prioritetą, tačiau pastarieji, veikiami konjunktūros, dėsningai ryškėjo: muziejininkų démesys krypo į etnokultūrinį paveldą, o paminklosaugininkams labiausiai rūpėjo archeologijos paminklai. Pati visuomenė šiuos tik profesionalų tarpusavyje pasidalytus prioritetus harmoningai jungė į visumą: Lietuvos miestų ir miestelių sajungos valdybos 1933 m. parengtame Lietuvos archeologiniams ir etnografiniams senovės kultūros paminklams apsaugoti muziejaus statuto projekte atispindėjo pasiryžimas kiekvienam apskrities, pirmaeilės ir antraelės svarbos mieste įsteigti muziejų „archeologiniams ir etnografiniams senovės kultūros paminklams apsaugoti“¹¹⁴.

TRADICIJA

Lietuvos atstovybei Prancūzijoje įsigijus pastatai, 1926-ujų pavasarį Lietuvos atstovas Petras Klimas laiške Vaižgantui rašė: „Mes labai norėtume, kad Dédé (Vaižgantas buvo P. Klimo žmonos dėdė – D. M.) atvykų pas mus ne tik pailsėti ir paviešeti savo artimiausių giminių ir prietelių tarpe, bet taip pat pašventinti mūsų naują butą ir namą, o taip pat mūsų daržely vieną vienintelį medį pakrikštysi Lietuvos nepriklausomybės ir laisvės vardu“¹¹⁵. Kvietimą priėmės Vaižgantas, matydamas P. Klimo norą „savo sėdybą padaryti tikrai lietuviška“, pasisiūlė atvežti maišelį „tikros lietuviškos žemės iš Nemuno ir Neries santeklio, iš po Vytauto senapilės“, kurias būtų galima paberti atstovybės kieme, „aplink „soda“ –

¹¹⁰ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus tarybos 1938 m. gegužės 25 d. posėdžio protokolas Nr. 18, *VUBRS*, f. 132, s. v. 107, l. 81.

¹¹¹ P. Bugailiškis, *Gyvenimo vieškeliais*, Šiauliai, 1994, p. 382.

¹¹² Valstybės archeologijos komisijos 1935 metų I pusmečio darbų apžvalga, *LNB*, f. 57-162, l. 4–5.

¹¹³ Atidarytas Vytauto D. Muziejaus Prieistorinis skyrius, *Lietuvos aidas*, 1938 01 26, p. 2.

¹¹⁴ Lietuvos archeologiniams ir etnografiniams senovės kultūros paminklams apsaugoti muziejui veikti taisyklės (1933 m. projektas), *KPCA*, f. 1, ap. 1, b. 102, l. 9.

¹¹⁵ P. Klimo 1926 m. gegužės 2 d. laiškas Vaižgantui, *VUBRS*, f. 1-F331, l. 29.

tą vieną medį“, i kurį pasiūlė „iškelti autentiškai lietuvišką „Smūtkelį“, išdrožtą „sulig geriausio pavyzdžio Čiurlionies galerijos rinkinyje“¹¹⁶. Šis Vaižganto sumnymas dėl „Smūtkelio“ P. Klimui pasirodė „visai gražus ir geras“, tik P. Klimas pridėjo savo pageidavimą: „Reikėtų, žinoma, užsakyti kokį tikrai įdomų ir charakteringą, bet taip pat reikėtų išrasti būdą, kad kopija neatrodytų nauja, o sena, apkerpėjusi ... Kitaip ne visai gal „liaudiškai“ atrodys“¹¹⁷.

1926 m. rugpjūčio 6 d. „Ryto“ numeryje buvo aprašyta liepos 6 d. įvykusi Lietuvos atstovybės Paryžiuje pastato pašventinimo ceremonija. Straipsnio autorius apgailestavo: „Dar buvo sumanya į kiemo medį iškelti autentiškai lietuvišką meno primityvą – smūtkelį, tokį originalų tautinį simbolį. Gaila, kad jokiomis pastangomis nepasisekė jo gauti. Nebent vėliau jis bus galima iškelti“¹¹⁸.

Taip tradicijos ilgesys pagimdė iš pradžių dar nesąmoningą norą pasendinti etnokultūrinį palikimą, i kurį tiketasi atsiremti. Netrukus ištvirtinsią nacionalizmo ideologija pagrįstas autoritarinis režimas nulems tautiškumo paieškas etnokultūriname palikime.

Po 1926 m. gruodžio 17-osios perversmo į valdžią atėjusi politinė jėga siekė ištvirtinti ne tik autoritarinį režimą, bet ir etninės lietuvių bendruomenės vyramą. Šis siekis atsisispindėjo ir 1928 m. Lietuvos konstitucijoje, kurioje pabrėžtas tautinis Lietuvos valstybės pobūdis (to vengta demokratiniu keliu išrinkto Steigiamojo seimo 1922 m. priimtoje Lietuvos konstitucijoje, nors, Mykolo Römerio teigimu, šios konstitucijos autoriams taip pat „nebuvo svetima toji tiesa, kad Lietuva yra kilusi iš Lietuvių tautos (nationis) energijos“¹¹⁹). Tačiau jei 1922 m. Lietuvos konstitucijoje tauta reiškė piliečių bendruomenę, tai 1928 m. konstitucija, nors ir neatsisakydama šios sampratos, pabrėžė vienos „Lietuvių tautos steigiamajų valstybės vaidmenį, lyg paruošdama kelią atitinkamai valstybiškai konstitucinei evoliucijai“¹²⁰, kurios kitu etapu tapo 1938 m. konstitucija (jos preambulėje prabilta apie Tautinę valstybę). Konstitucijose atsisispindėjusių evoliuciją tautinės valstybės link lydėjo kitas evoliucionuojanties principas – 1928 m. konstitucijoje teisė į valstybinę nepriklausomybę grįsta tautos, kurią sudaro etninė bendruomenė, apsisprendimo teise, o 1938 m. konstitucijoje prisiminta ir istorinė teisė: „Lietuvių tauta, senosios Lietuvos didingos praeities gavinama, yra atstačiusi nepriklausomą suvereninę Lietuvos valstybę [...] Lietuvių tautos patyrimu, kuri jai yra dave jos senovė ir valstybinė praeitis, jos atgimimas ir kovos dėl nepriklausomybės [...] ir tautinės valstybės kūrimas“¹²¹. Šioje konstitucijoje Lietuva tapo istorinį valstybingumą etninėse ribose įkūnijančia valstybe – etniškumui susteikta istorinio valstybingumo tradicija.

Reikėtų pridurti, jog nepriklausomybės pradžioje Lietuva tautos teisė į nepriklausomybę grindė ne tik tautos apsisprendimo, bet ir istorinė teise: tuomet

¹¹⁶ Vaižgantas, *Laiškai Klimams*, Vilnius, 1998, p. 75.

¹¹⁷ P. Klimo 1926 m. birželio 6 d. laiškas Vaižgantui, *VUBRS*, f. 1-F331, l. 31.

¹¹⁸ Prancūzijos laiškai. Atstovybės namų pašventinimas, *Rytas*, 1926 08 06, p. 2–3.

¹¹⁹ M. Rémeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, Vilnius, 1990, p. 264.

¹²⁰ Ibid., p. 265.

¹²¹ *Lietuvos valstybės konstitucijos*, Vilnius, 1989, p. 58.

atrodė, jog tautos apsisprendimo nepakanka, be to, pokario Europoje didžiujų valstybių pripažinimą lengviau pasiekė tos naujos valstybės, kurios galėjo priminti savo istorines teises. Tiesa, būta vieno keblumo – Lietuvai remtis savo istorinėmis teisėmis trukdė Lenkija¹²². Šiaip ar taip Lietuva bandė remtis šia teise ir 1920 m. sudarydama taikos sutartį su Sovietų Rusija, kuri nors ir netiesiogiai, tačiau pripažino šią teisę taikos sutartyje¹²³.

Vėliau „senovės ir valstybinės praeities“ argumentai nebeatrodė tokie svarūs, nors iš politinės retorikos nedingo. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje vėl prisiminta „garbingą senovę“ ir paraginta „suprasti, jog tai, kas buvo, ne visa prazuvo, jog mes senovės tėsinys“¹²⁴. Tuo pat metu raginta pakeisti ir požiūrių į nebūtin pasitraukiantį senajį kaimą. „Kaimai dingsta, baigiami skirtysti, nebevartojamos senovinės žagrės. Mums jų negaila, ir mes jas dedame muziejun, bet nenaikiname“¹²⁵, – šie 1937 m. A. Smetonos pasakyti žodžiai tai patvirtina.

Nuo 4-ojo dešimtmečio pradžios imta susieti dabartį su praeitim. Dailininkų grupės „Ars“ parodos atidarymo išvakarėse „Lietuvos aide“ V. Alantas prabilo apie „gyvą reikalą“ susieti dabartį su praeitim, teigdamas, jog taip galima paaiškinti „paskutiniu laiku pasireiškusį didesnį susidomėjimą mūsų praeitim“, ir tvirtindamas, jog žvalgytis į praeitį imta ne tik ieškant stiprybės ir įkvėpimo šaltinių, bet ir tikintis praeityje „pažinti lietuvišką dvasią“. Jo nebetenkino aušrininkų idealaus lietuvio tipas: „aušrininkai praeity surado idealų lietuvio tipą, t. y. ne tokį, koks jis iš tikrujų buvo, bet tokį, koks jiems buvo reikalingas“. Jam rūpėjo „ištirti, koks tikrai buvo lietuvis praeity, o ne koks jis turėjo būti“, ir šis noras, jo teigimu, susijęs „su tautos dvasioj vykstančiais fermentais „apsi-spręsti“, t. y. surasti save“. Kažkur praeityje glūdinčiu autentišku lietuviškumu tikėtasi „uzpildyti tą bedugnę [...] tarp dabarties ir praeities“ ir įgyti tvirtos tautos požymjį – vientisumą¹²⁶. Šis vientisumas suvoktas kaip tautiškumo tradicija. Tuo tarpu dabartį susieti su praeitim kaip nuoseklų istorinių procesų trukdė nesantaika su istorija – visuomenės istorinėje sąmonėje įsitvirtinus mintis, jog Lietuva po Liublino unijos tarsi neegzistavo.

1932 m. programiniu tapusiam straipsnyje „Raskim lietuvius Lietuvos istorijo“ Antanas Šapoka rašė: „Jei šiandie mūsų jau nepatenkina tėvus gaivinusi legenda apie amžiną herojišką kovą su geležiniasnapiais kryžiuočiais, apie gražiąją miškų idiliją, ypatingai aukštas mūsų protėvių moralines vertėbes, tai tuo labiau negalime mestis į kitą pusę ir sutiki su svetimšalių pastangomis nuginčyti mūsų tautos reikšmę jos pačios gyvenimo. Rasti ją – uždavinys mūsų pačių. Kiti mums jos neparodys“¹²⁷. Konstatavęs, jog lietuviškos istoriografijos nėra, o svečima Lietuvai nepalanki (lenkiškoje istoriografijoje Lietuva – tai barbarų tauta iki XV a., lenkų malonės dėka įvesta į Europos tautų šeimą, o rusiškoje – tai

¹²² Č. Laurinavičius, *Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis*, Vilnius, 1992, p. 91.

¹²³ Ibid., p. 131.

¹²⁴ A. Smetona, *Rinktiniai raštai*, Kaunas, 1990, p. 399.

¹²⁵ A. Smetona, *Pasakyta parašyta*, t. 2, p. 350.

¹²⁶ V. Alantas, Susiekime dabartį su praeitim, *Lietuvos aidas*, 1932 09 17, p. 4.

¹²⁷ A. Šapoka, Raskim lietuvius Lietuvos istorijo, *Naujoji Romuva*, 1932, Nr. 21, p. 481.

savo ankstyvąjį kultūrą iš rusų perėmusi barbarų tauta), A. Šapoka ragino „sugriauti pasaką“, kad iki XV a. pabaigos lietuvių tauta buvusi visiškai izoliuota nuo Europos, nuskurdusi, nekultūringa. Netenkino jo ir iš tautinio atgimimo epochos atėjės „daugumos noras baigti mūsų valstybės istoriją 15 amž.“¹²⁸ Po ketverių metų pasirodžiusioje A. Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ jau atsisprendėjo peržiūrėtas lietuvių tautinio atgimimo sajūdžio požiūris į Lietuvos istoriją, kuriam „brangi buvo tik to meto valstybė, kai ji tebeturejo grynai lietuvišką charakterį, kai dar nebuvo virtusi luomine lenkiškojo tipo valstybe“, todėl ir Lietuvos valstybė nuo XVI a. vidurio jau nebeegzistavo. A. Šapoka teigė, jog lietuviai bajorai, „nors ir prisigérė svetimos lenkiškosios kultūros“, nors ir „jautėsi su Lenkijos šlēkta sudarą vieną tautą“, bet turėjo atskirą valstybę, kurios savarankiškumą budriai saugojo, taip išlikdami Lietuvos valstybinės tradicijos puoselėtojais, kol lietuviai valstiečiai („tikri lietuviai, be jokios didesnės svetimos kultūros įtakos“) sukélé lietuvių tautinį sajūdį, pagrįstą etnine tradicija¹²⁹.

Lietvių ieškojimas Lietuvos istorijoje pasiūlytas kaip vaistas nuo visuomenės istorinę sąmonę ištikusios amnezijos poliublijiniu istorijos laikotarpiu. Tačiau siūlomas kelias įsisąmoninti nuoseklią Lietuvos valstybingumo tradiciją buvo per daug sudėtingas visuomenei, kurios istorinėje sąmonėje vietas pakako tik tautos herojams ir išdavikams, todėl vietoj istorijos pasiūlyta tradicija, nereikalaujanti į praeitį žvelgti kaip į nuoseklų istorinj procesą. Taip tautos istoriją bandyta pakieisti tautine tradicija, kuri sujungtų savje valstybingumo ir etniškumo idėjas.

„Gyvename didelių sumaiščių metus. Daugeliui nepatinka Lietuva tokia, kokia jinai yra. Kiekvienas nori ją matyti kitokią, o ji ne chameleonas ir negali taikintis prie kiekvieno kuriančio „Gaisrą Lietuvoj“. Žmonės, visai nepažindami Lietuvos, nori sukurt gaisrą, kad iš pelenų iššoktų Feniksas“, – rašė Jonas Aistis po 1934 m. rugėjo 19 d. Valstybės teatre įvykusios premjeros pagal Vytauto Alanto dramą „Gaisras Lietuvoje“¹³⁰. Ši drama vulgarokai gvildeno tradicijos ir modernumo konfliktą Lietuvos kaime, piršdama Pabalių kaimo jaunimo receptą, kaip greitai atsikratyti to, kas stabdo pažangą kaime: Joninių naktį jaunimas sukelia gaisrą ir ugnyje žūva visos kliūtys, trukdančios statyti „naują Lietuvą“, – samanotos lietuviškos bakūžės ir „burliokų poselencų“ kaimas. Tokios idėjos J. Aisciui atrodė kaip késimimasis į „senas tradicijas, senas vertybės“, į visa, „ką mes turime ir kuo galime didžiuotis“¹³¹. Pusmečiui praslinkus, gindamas lietuviško kaimo garbę (nors niekas iš tai nesikėsino), J. Aistis rašė: „Mūsų sodiečiai nė kiek ne tamsejni kaip Vakarų Europoj. Jie dar kai kuriais atžvilgiais šviesesni. Mat juose išliko senoji aisčių kultūra, be to, jie pasiruošę šviesą priimti“¹³².

Praėjus trejiems metams po arsininkų manifesto, P. Galaunė, remdamasis archeologu A. Sipicynu, atskleidusiu jam išpuoselėtą žalvario amžiuje gyvenusio

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ A. Šapoka, *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936, p. 495.

¹³⁰ J. Aistis, *Milfordo gatvės elegijos*, Vilnius, 1991, p. 127.

¹³¹ Ibid., p. 129–131.

¹³² Ibid., p. 195.

lietuvių estetinį jausmą, ir prisimindamas „meninę visumą“, dvelkiančią „iš kiek-vieno lietuvių stogastulpio bei koplystulpio, klėties, gyvenamojo namo“, peržiūrėjo savo požiūrių į lietuvių profesionalaus meno istoriją. Teiginį, jog lietuvių profesionalusis menas gimė drauge su pirmaja Lietuvių dailės paroda 1906 m., jis papildė kitu: „Lietuvių tautos kamienas – liaudis savo meną turėjo nuo amžių“¹³³. Kritiško požiūrio nereikalaujanti ir praeitį supaprastinanti tradicija leido teigti: „Mūsų dabartinė kultūra staiga neatsirado, bet jos pradžia slepiasi gilioje senovėje“¹³⁴. Tieki J. Aistis, tieki P. Galaunė nejučia grėžesi į proistorę. Proistorėje ieškota autentiškos lietuvių kultūros ištakų: „Apie 200 po Kr. mes jau galime kalbėti apie gryną lietuvių kultūrą“¹³⁵. Pačioje visuomenėje gyvavo savotiškas „etnografinis“ požiūris į proistorę: „Tie keliai dešimtis tūkstančių naikinamų ir sunaikintų milžinkapių, piliakalnių ir t. t. yra vieninteliai gyvieji liudininkai apie senuosius lietuvių tautos papročius“¹³⁶.

Nuoseklios chronologijos nereikalaujanti tradicija leido susieti vakarykščio kaimo etnokultūrinį palikimą ir archeologijos paveldą, suteikdama nuoseklios raidos regimybę lietuviškai kultūrai ir pasiūlydama tautinės kultūros amžinumo viziją. Tokia tautinė pasididžiavimą žadinanti tradicija buvo paranki nacionalizmo ideologija pagrįstam politiniam režimui. Visa tai formavo selektivų valdžios požiūrių į kultūros paveldą, kuris buvo reikalingas tik tiek, kiek galėjo pagrįsti tradiciją, tuo tarpu tradicijai nereikėjo nuoseklaus požiūrio į kultūros paveldą ir „istorinio bešališkumo“ – jai pakako etnokultūrinio ir archeologinio paveldo.

IŠVADOS

1. Autoritarinis režimas orientavosi į tautiškumo pradų įtvirtinimą ir nulėmė tautiškumo paieškas etnokultūriname palikime, kuris laikytas neabejotina savastimi ir nekvestionuoja vertė. Atsigrežimas į etnokultūrinį palikimą atrodė tiesiausias ir patikimiausias kelias į tautinį ir kultūrinį savitumą.

2. Tautos istoriją siekta pakeisti tautine tradicija, sujungiančia savyje valstybingumo ir etniškumo idėjas. Nereikalaujanti žvelgti į praeitį kaip į nuoseklų istorinių procesų, tradicija leido susieti etnokultūrinį palikimą ir archeologijos paveldą, suteikdama nuoseklios raidos regimybę lietuviškai kultūrai. Tai suformavo selektivų valdžios požiūrių į kultūros paveldą, atsisakant paveldosaugos sistemos kūrimo, ir išvadavo nuo būtinybės spręsti, atrodė, sunkiai įkandamas aksiologines kultūros paveldo apsaugos problemas.

Gauta 2003 07 05

¹³³ P. Galaunė, Lietuvių meno kelias, *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 237–238.

¹³⁴ J. Puzinas, op. cit., p. 281.

¹³⁵ Kaip atrodė Lietuva seniausiais laikais, *XX amžius*, 1938 01 25, p. 4.

¹³⁶ Lietuvos miestų ir miestelių sąjungos valdybos 1932 m. lapkričio 30 d. raštas švietimo ministriui, *KPCA*, f. 1, ap. 1, b. 102, l. 23.

Dangiras Mačiulis

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN INDEPENDENT LITHUANIA

S u m m a r y

The article endeavours to answer the question why the system of protection of cultural heritage in Independent Lithuania (1918–1940) was formed in an idle way and the law for protection of cultural heritage was passed only after the loss of independence.

During the first years of independence the issue of image of the State was encountered. Tackling this issue, ethnic heritage was of great assistance, which allowed to show the national peculiarity as well as to feel its uniqueness in the surrounding world.

The authoritarian regime of A. Smetona was targeted at consolidation of the nation and therefore it determined to search for nationality in its ethnic-cultural heritage. Turning back to this heritage seemed to be the most direct and reliable way to national and cultural singularity. With national art experience, it was also endeavoured to compensate the lack of traditional art, i.e. folk art was started to be interpreted as a form of art and all ethnic-cultural heritage became of unquestionable value.

Discord with history impeded formation of the system of protection of cultural values, i.e. amnesia struck historic consciousness of the society in the historical period after Lublin Union in Lithuania. The proposed way for realising a consistent tradition of Lithuanian self-dependence was too complicated for the society, and therefore another tradition, not requiring to look back to the past as to a consistent historical process was proposed. In this way, the history of the nation was attempted to change into a national tradition, which would unite in itself the ideas of self-dependence and ethnicity.

In order to preserve cultural heritage, first of all it was necessary to name the values. However, as it was evidenced by the fate of cultural heritage in estates in interwar Lithuania, the government tried to avoid this, but this fact did not hamper formation of priorities. Although the priorities were not legalized by any law in the widest sense of heritage protection, the priorities affected by juncture were naturally becoming apparent – attention of museologists tended to ethnic-cultural heritage which represented ethnic values and monument-protection specialists mostly took care of the archaeological monuments that evidenced the tradition of self-dependence.

The tradition, which did not demand a consequent chronology, enabled to relate the ethnic-cultural heritage to archaeological heritage, providing Lithuanian culture with semblance of a consistent development as well as allowing to sense the perpetuity of this culture. Such tradition evoked national pride and was a suitable ideology of nationalism for the well-founded political regime.